

TARIXIY MATNLARDA TOPONIMLAR TARJIMASI

Jalilova Dilbar Mansur qizi

O'zDJTU talabasi dilbarmansurovna2006@gmail.com +998974823111

Annotatsiya: *Ushbu maqolada tarixiy matnlarda toponimlarning tarjima qilinishi masalalari tahlil qilinadi. Toponimlar madaniy, geografik va tarixiy ma'lumotlarni o'zida mujassam etganligi sababli, ularni tarjima qilish jarayoni murakkab hisoblanadi. Tadqiqotda toponimlarni transliteratsiya, transkripsiya, ekvivalent topish va izoh berish kabi usullar orqali tarjima qilish yo'llari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, tarixiy kontekstni saqlab qolish va ma'no aniqligini ta'minlash muhim omil sifatida yoritiladi. Natijada, toponimlarni tarjima qilishda til va madaniyat o'rtasidagi uyg'unlikni saqlash zarurligi asoslab beriladi.*

Kalit so'zlar: *toponimlar; tarixiy matnlar; tarjima; transliteratsiya; transkripsiya; ekvivalentlik; madaniy kontekst; geografik nomlar; tarjima strategiyalari; izohli tarjima.*

Аннотация: *В данной статье рассматриваются особенности перевода топонимов в исторических текстах. Топонимы несут в себе важную культурную, географическую и историческую информацию, что делает их перевод сложным процессом. В исследовании анализируются такие способы перевода, как транслитерация, транскрипция, подбор эквивалентов и использование пояснений. Особое внимание уделяется сохранению исторического контекста и точности значения. В результате подчеркивается необходимость учета культурных и языковых особенностей при переводе топонимов.*

Ключевые слова: *топонимы; исторические тексты; перевод; транслитерация; транскрипция; эквивалентность; культурный контекст; географические названия; переводческие стратегии; пояснительный перевод.*

Annotation: *This article examines the translation of toponyms in historical texts. Toponyms carry significant cultural, geographical, and historical information, making their translation a complex task. The study explores various translation strategies, including transliteration, transcription, finding equivalents, and providing explanations. Special attention is given to preserving historical context and ensuring semantic accuracy. The findings highlight the importance of maintaining a balance between linguistic and cultural aspects in toponym translation.*

Keywords: *toponyms; historical texts; translation; transliteration; transcription; equivalence; cultural context; geographical names; translation strategies; explanatory translation.*

Toponimlar - ya'ni geografik nomlar - tarixiy matnlarning mazmuni va kontekstini tushinishda muhim o'rin tutadi. Tarixiy manbalarni o'rganish jarayonida ularning to'liq ma'nosini anglashi faqat matnning tilini bilish bilan chegaralanmaydi, balki undagi joy nomlari va ularning davr bilan bog'liq tarixiy, madaniy, siyosiy kontekstini ham hisobga olishni talab qiladi. Tarixiy matnlarda toponimlar ko'pincha zamon va makon

o'zgarishlarini, siyosiy chegaralardagi o'zgarishlarni yoki hududiy madaniyatning xususiyatlarini aks ettiradi. Shu sababli, ularni tarjima qilish nafaqat lingvistik, balki tarixiy va madaniy jihatdan ham chuqur tahlilni talab qiladi.

Toponimlarni tarjima qilish jarayoni murakkab bo'lib, u yer nomining asl shakli, talaffuzi, tarixiy ahamiyati va ma'lum davr kontekstini hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Shuningdek, tarjimon oldida joy nomini bevosita tarjima qilish yoki transliteratsiya qilish masalasi turadi. Bu tanlov matnning o'qilishini, tarixiy manbaga sodiqligini va ma'lumotning aniq yetkazilishini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Shu nuqtai nazardan, tarixiy matnlarda toponimlarni tarjima qilish metodologiyasi va uning amaliy yondashuvlari ilmiy tadqiqotlar, tarjima nazariyasi va lingvistik tahlil sohalarida dolzarb mavzu sifatida qaraladi. Ushbu maqolada tarixiy matnlarda toponimlarni tarjima qilishning asosiy qiyinchiliklari, metodlari va amaliy misollari tahlil qilinadi.

Adabiyotlar sharhi: Tarixiy matnlarda toponimlarni tarjima qilish masalasi lingvistika, tarjima nazariyasi va tarixiy tadqiqotlar doirasida keng o'rganilgan. Syuzan Basnet (2002) tarjima nazariyasi sohasida toponimlar muhimligini ta'kidlab, ularni tarjima qilish jarayonida madaniy va kontekstual jihatlar hisobga olinishi kerakligini bildiradi. Basnetning fikricha, tarixiy matnlarda joy nomlarini bevosita tarjima qilish yoki transliteratsiya qilish qarori matnning o'quvchi tomonidan qabul qilinishiga va tarixiy manbaning to'g'ri talqin qilinishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Lorens Venuti (1995) esa tarjima jarayonida "visible" va "invisible" strategiyalarni ajratib, toponimlarni tarjimada ham sodiqlik va o'quvchiga yaqinlikni balanslash muhimligini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, ba'zi hollarda joy nomlarini asl shaklida saqlash (transliteratsiya) zarur bo'lsa, boshqa hollarda kontekstga mos tarjima qilish maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, Piter Nyumark (1988) tarjimada lingvistik va semantik yondashuvlarni ajratib, toponimlarni tarjimada ikki asosiy yo'lini ko'rsatadi: 1) literal tarjima orqali ma'noni yetkazish, 2) transliteratsiya orqali nomning fonetik shaklini saqlash. Tarixiy matnlar bilan ishlashda bu yondashuvlar hududiy va davriy kontekstni hisobga olgan holda qo'llanilishi zarur.

So'nggi tadqiqotlarda (masalan, Gul Şahin, 2017) tarixiy matnlarda toponimlarni tarjima qilishdagi qiyinchiliklar, nomlarning siyosiy va madaniy o'zgarishlar bilan bog'liqligi, shuningdek, tarjimonning qarorlari matnning tarixiy haqiqiyliigi va o'quvchi tushunchasiga ta'sir qilishi tahlil qilinadi. Bu adabiyotlar tarixiy matnlarda toponimlarni tarjimada metodologik aniqlik va kontekstual tahlil zarurligini tasdiqlaydi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi tarixiy matnlarda toponimlarni tarjima qilish jarayonidagi usullar, qiyinchiliklar va amaliy yechimlarni tizimli tarzda o'rganishdir. Tadqiqot quyidagi bosqichlarda amalga oshirildi.

Birinchi bosqichda tadqiqot ob'ekti sifatida qadimiy va o'rta asr matnlari, sayohatnomalar, tarixiy hujjatlar va arxiv materiallari tanlandi. Tanlangan matnlar geografik nomlar va ularning davr konteksti jihatidan turli qirralarga ega bo'lishi sababli, ular tarixiy toponimlarni tarjima qilish jarayonidagi turli holatlarni aniqlash imkonini berdi.

Ikkinchi bosqichda tanlangan matnlardagi toponimlar aniqlanib, ularning asl shakli, talaffuzi, tarixiy va madaniy ahamiyati tahlil qilindi. Bu jarayonda har bir toponimning davrdagi siyosiy va madaniy konteksti, shuningdek, geografik joylashuvi hisobga olindi. Toponimlar ba'zida eski nomlar bilan ifodalanganligi yoki hozirgi nomlardan farq qilganligi sababli, ularning to'g'ri tarjimasini tanlash uchun kontekstual tahlil muhim rol o'ynadi.

Uchinchi bosqichda tarjima strategiyalari tanlandi va qo'llanildi. Ba'zi toponimlar bevosita literal tarjima qilindi, ya'ni ularning ma'nosi o'quvchiga aniq yetkazildi. Ba'zilari fonetik jihatdan transliteratsiya qilindi, ya'ni asl nomning talaffuzi saqlandi. Shu bilan birga, tarixiy va madaniy kontekstni hisobga olgan holda adaptatsiya qilish orqali o'quvchi uchun ma'no aniq va tushunarli qilindi. Har bir strategiyaning afzalliklari va cheklovlari tahlil qilindi, masalan, literal tarjima tarixiy aniq ma'lumotni yetkazadi, lekin ba'zida o'quvchi uchun tanish bo'lmagan nomlar hosil bo'ladi; transliteratsiya esa nomning asl shaklini saqlaydi, ammo ma'no yo'qolishi mumkin.

To'rtinchi bosqichda amaliy tajriba o'tkazildi. Tanlangan matnlardan misollar asosida toponimlar tarjimasi amalga oshirildi va har bir misol bo'yicha qo'llangan strategiya batafsil tahlil qilindi. Bu tahlil nomlarning asl ma'nosi, tarixiy ahamiyati va o'quvchi tushunchasiga qanday ta'sir qilishini ko'rsatdi.

Muhokama va natijalar. Tadqiqot davomida tanlangan tarixiy matnlardagi toponimlar tarjimasi amaliy jihatdan tahlil qilindi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, toponimlarni tarjima qilish jarayonida uch asosiy yondashuv samarali ekanligi aniqlangan: literal tarjima, transliteratsiya va adaptatsiya. Har bir yondashuv o'zining afzalliklari va cheklovlariga ega bo'lib, tanlov matnning konteksti va o'quvchining tushunish darajasiga bog'liq.

XVI asrda Zahiriddin Muhammad Bobur tomonidan yaratilgan "Boburnoma" asarida keltirilgan "Chag'oniyon" nomi tarixiy Markaziy Osiyo hududini ifodalaydi. Tarjimalarda u ko'pincha "Chaghaniyan" shaklida transliteratsiya qilinadi. Bu usul fonetik sodiqlikni saqlashga imkon beradi va o'quvchi tarixiy manba bilan tanishadi. Shu bilan birga, hududning siyosiy ahamiyati yoki Bobur davridagi roli yetarlicha aks etmaydi. Shuning uchun eng qulay yondashuv - transliteratsiya bilan birga izoh berish, masalan: Chaghaniyon (Chag'oniyon — qadimiy Markaziy Osiyo hududi), bu orqali fonetika, tarixiy kontekst va madaniy kod birgalikda saqlanadi.

Sharafiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma" asarida "Arg'un" nomi daryo yoki hududni bildiradi. Tarjimada ko'pincha "Arghun" yoki "Arghun River" shaklida beriladi. Ushbu toponimning semantik ma'nosi o'zi yetarli emas, shuning uchun literal tarjima qo'llanilmaydi. Agar faqat transliteratsiya ishlatilsa, o'quvchi Arg'un daryosining joylashuvi va tarixiy ahamiyatini tushunmay qoladi. Shu sababli, transliteratsiya bilan birga tarixiy izoh eng qulay strategiya hisoblanadi: Arghun -Zafarnoma matnida hozirgi Afg'oniston-Pokiston chegarasidagi Arg'un daryosi kabi.

Alouddin Atomalik Juvayniy qalamiga mansub "Tarixi Jahonkusho" asarida keltirib o'tilgan "Suyurg'atmish" nomi murakkab fonetika va tarixiy kodga ega. Tarjimalarda ko'pincha "Suyurgatmish" deb transliteratsiya qilinadi, ammo nomning tarkibiy ma'nosi ("suyur" - bog'lash, "g'atmish" - ulg'aygan) yetkazilmaydi. Shu sababli, bu nomni

adaptatsiya + izoh bilan berish maqsadga muvofiqdir. “Suyurgatmish” - nomi “bog’langan yurt” ma’nosini anglatgan qadimgi hudud kabi. Bu yondashuv orqali o’quvchi toponimning fonetikasini, semantik mazmunini va tarixiy kontekstini bir vaqtning o’zida qabul qilishi mumkin.

Boshqa bir misol sifatida, o’rta asr tarixiy hujjatidagi “Buxoro vodiysi” nomi ko’rib chiqildi. Bu toponim literal tarzda “Bukhara Valley” deb tarjima qilindi, chunki u geografik joylashuvni aniq ko’rsatadi va o’quvchi uchun tushunarli. Shu bilan birga, matn kontekstiga qarab, ba’zida “Buxoro” nomi o’zining fonetik shakli bilan transliteratsiya qilindi, bu tarixiy nomning asl ahamiyatini saqlashga yordam berdi. Shuningdek, adaptatsiya yondashuvi ham samarali bo’ldi. Misol uchun, qadimiy hudud nomi “Qorako’l” ba’zi matnlarda “Black Lake” deb tarjima qilindi. Bu yondashuv o’quvchi uchun ma’noni ochib beradi, ammo tarixiy nomning fonetik shaklini saqlamaydi. Shu sababli adaptatsiya ko’proq ma’noni yetkazish uchun ishlatiladi, tarixiy aniqlik esa ikkinchi darajaga o’tadi.

Tahlil shuni ko’rsatdiki, har bir metodning afzalligi va cheklovlari mavjud. Literal tarjima ma’noni aniq yetkazadi, lekin fonetik va madaniy kod yo’qolishi mumkin. Transliteratsiya fonetik sodiqlikni saqlaydi, ammo o’quvchi uchun ma’no tushunarli bo’lmasligi mumkin. Eng samarali strategiya esa adaptatsiya bilan izoh berish bo’lib, u madaniy kod, tarixiy ma’no va fonetikani uyg’unlashtiradi. Shu tarzda, tarixiy matnlarda uchraydigan toponimlarni tarjima qilishda o’quvchi nafaqat joy nomining ma’nosini tushunadi, balki uning tarixiy va geosiyosiy ahamiyatini ham to’liq qabul qiladi.

Shu bilan birga, tadqiqot davomida aniqlanishicha, bir matnda turli strategiyalarni qo’llash ham mumkin: ba’zi toponimlar transliteratsiya qilinadi, boshqalari literal tarjima qilinadi, ayrimlari esa adaptatsiya qilinadi. Bu esa tarixiy matnlarni tarjimada moslashuvchanlikni ta’minlaydi va o’quvchiga to’g’ri va tushunarli ma’lumot yetkazadi.

Xulosa

Ushbu tadqiqot tarixiy matnlarda toponimlarni tarjima qilish jarayonini o’rganishga qaratildi. Tadqiqot natijalari shuni ko’rsatdiki, toponimlarni tarjimada yagona standart yondashuv mavjud emas va strategiya tanlovi matnning tarixiy konteksti, tarjimaning maqsadi va o’quvchi auditoriyasiga bog’liq. Toponimlarni tarjimada uch asosiy yondashuv: literal tarjima, transliteratsiya va adaptatsiya samarali ekanligi aniqlangan.

Literal tarjima tarixiy aniqlikni saqlashga yordam beradi, transliteratsiya nomning fonetik sodiqligini ta’minlaydi, adaptatsiya esa o’quvchi tushunchasini yaxshilaydi. Shu tariqa, strategiyalarni kontekstga mos va uyg’unlashtirib qo’llash tarjimaning sifatini oshiradi.

Tadqiqot, shuningdek, tarjima jarayonida metodologik aniqlik va kontekstual tahlilning muhimligini ko’rsatdi. Tarjimonning har bir qarori tarixiy va madaniy jihatlarni hisobga olishi, nomlarning asl ma’nosi va o’quvchi tushunchasini uyg’unlashtirishi kerak.

Bu esa tarixiy matnlarni tarjimada nafaqat ma’no, balki tarixiy va madaniy ahamiyatni saqlashga imkon beradi.

Xulosa qilib aytganda, tarixiy matnlarda toponimlarni tarjima qilish murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, u lingvistik, tarixiy va madaniy jihatlarini birgalikda hisobga olgan holda tizimli yondashuvni talab qiladi.

Tadqiqot natijalari tarixiy manbalarni tarjima qilishda amaliy qo'llanma sifatida foydalanishga, shuningdek, tarjima jarayonini nazariy va metodologik jihatdan yanada rivojlantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bassnett, S. Translation Studies. - Routledge, London, 2002.
2. Venuti, L. The Translator's Invisibility: A History of Translation. -Routledge, London, 1995.
3. Newmark, P. A Textbook of Translation. - Prentice Hall, London, 1998.
4. Munday, J. Introducing Translation Studies: Theories and Applications. - Routledge, London, 2016.
5. Robinson, D. Becoming a Translator: An Introduction to the Theory and Practice of Translation. - Routledge, London, 2003.
6. Rahmatullayev, Sh. Til va Tarjima. - Tashkent: O'qituvchi, 1987.
7. Schäffner, C., & Adab, B. Developments in Translation Theory. -Multilingual Matters, Clevedon, 2000.
8. Hatim, B., & Mason, I. Discourse and the Translator. - Longman, London, 1990.
9. Qorayev, S. Toponimika. - Tashkent, O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006.
10. Koller, W. Introduction to Translating and Translation Studies. - Niemeyer, Tübingen, 1979.